

האם ספר שרשות הכסף לר' יוסף אבן כספי שימש מקור השראה לחיבורו המילונאי של פברה ד'אוליבט?

בשנת 1815 יצא לאור בפרזיז ספר דקדוק עברי, *La langue hébraïque restituée* (שיחזור הלשון העברית). בעל הספר הזה, הכולל גם את רשימת השורשים העבריים, היה אנטואן פברה ד'אוליבט (Fabre d'Olivet), מלומד לא־יהודי מחבל לנגדוק, שהתפרסם בעיקר כמיסטיקן (הוא היה אחד ממייצגי התנועה האוקולטיסטית שהתפתחה בתחילת המאה התשע־עשרה). כתוצאה מהתעניינותו בתעלומות מיסטיות פיתח פברה ד'אוליבט תאוריה על מקורן של לשונות העולם.

בתקופתו של ד'אוליבט כבר לא נחשבה השפה העברית אם כל הלשונות, והשפות השונות מיינו לפי משפחות וענפים. מאז גילו משכילי המערב את הסנסקריט התחילו הבלשנים לשער שלשונות אירופה (שפות בני יפת, כפי שקראו להן אז) התפלגו משפה קדמונית אחת, אם כי טרם השתמשו בכינוי "הודו־אירופית". חלוצי הבלשנות המשווה התלבטו בין שמות שונים למקורן המשותף של רוב השפות האירופיות; פעם קראו לשפה הקדמונית הזאת "סקיתית" (מטקאלף, 1974, עמ' 234–244) ופעם "קלטית". פברה ד'אוליבט העדיף את הכינוי האחרון, כנראה משום שבדומה למורו, לואי־קלוד דה סן מרטין, ולאנגלי ויליאם קוק, מחבר הספר על דת הדרוידים (*An Enquiry into the Patriarchal and Druidical Religion*; יצא לאור בלונדון בשנת 1754), הוא ייחס לקלטים זיקה מיוחדת למסורת או לקבלה הקדמונית (tradition; סן מרטין, 1961, עמ' 161–162). אצל סן מרטין באה הדעה הזאת לידי ביטוי באטימולוגיה דמיונית, שלפיה השם קלטי נגזר כביכול מהשורש העברי קל"ט. הסיבה שהובאה להצדיק את האטימולוגיה האגדית הזאת היא שהדרוידים הגלים היו אוספים את צמח הדֶבְקוֹן. ואולם, נראה שסן מרטין לא היה שבע רצון מהאטימולוגיה הזאת, שכן הוא מוסיף כי לפי דעתו הקליטה הנרמזת בשם היא קליטת המסורת הקדמונית.

פברה ד'אוליבט היה סבור אפוא כי השפות הקדמוניות האחרות מלבד הקלטית הן הסנסקריט, הסינית והעברית. ראוי לציין שהוא לא התכוון לשפה העברית

* תודתי לד"ר אורי מלמד שהפנה את תשומת לבי לעדות החיד"א בדבר הימצאות כתבי אבן כספי בפרזיז כמה שנים לפני שפברה ד'אוליבט שהה בעיר הזאת.

המתועדת בתנ"ך, אלא לעברית קדמונית שהוא שאף לשחזר בחיבורו הדקדוקי (סליה, 1953, עמ' 144–148). כדי להגיע למקורה הקדמוני של השפה העברית, נקט פברה ד'אוליבט עמדה ביליטרלית. לדעתו, השורש חייב להיות חד-הברתי (פברה ד'אוליבט, 1815, עמ' 6). הנחת היסוד הביליטרלית הזאת גרמה לפברה ד'אוליבט לפרק את השורשים המשולשים של השפה העברית לקטעי שורשים המורכבים מ-פ השורש ומ-ע השורש בלבד. הפירוק הזה לא נעשה באופן שרירותי, אלא באופן רציונלי למדי. מאחר שפברה ד'אוליבט קטע את השורש המשולש, הוא ניסה להעניק לו משמעות שתשקף את המשמעויות של כל השורשים המשולשים הנגזרים בכיכול מהשורש המקוטע.

למראה התרגיל הסמנטי הזה, שמטרתו למצוא את הגרעין המשותף לקבוצת שורשים דומים, נשאלת השאלה אם פברה ד'אוליבט הסתמך על מקור עברי. הרי המילונאים הראשונים של המסורת הדקדוקית העברית, כגון רב סעדיה גאון, התייחסו לשורשי הלשון העברית באופן גמיש. בעיני המדקדקים שקדמו ליהודה חי'יג', כגון יהודה אבן קורייש או מנחם בן סרוק, או בעיני מדקדק מאוחר יותר כמו אברהם אבן עזרא (סאנז'בדיוס, 1996, עמ' 145–149) יכול היה השורש להכיל שתי אותיות או שלוש או ארבע, או אפילו אות אחת בלבד. מיונם הותנה בקריטריון מורפולוגי, והוא ההבדל בין האותיות המופיעות בכל הצורות הנגזרות משורש מסוים לבין האותיות הנעלמות בכמה מן הצורות. ניתוח זה יוצר מצב של חוסר הומוגניות בין השורשים השונים. אין אפוא לשער שפברה ד'אוליבט הלך בעקבותיהם של המילונאים הטרנס-טריליטרליים. ברור שהוא מסתמך על מיון טריליטרלי שהוא מפרש לפי גישתו הביליטרלית, תוך קטיעת למ"ד השורש.

במסורת המילונאית העברית מתועד ניסיון דומה למיין את השורשים המשולשים לקבוצות של שורשים שלהם לפחות שתי אותיות משותפות. מדובר במילון השורשים שכותרתו "שרשות הכסף", מאת החכם הפרובנסלי יוסף אבן כספי (1280–1347). אבן כספי מנסה למיין את השורשים לפי קבוצות-על, המבוססות על עקרון הביליטרליות (לקבוצות-על אלה הוא קורא "סוג עליון הכולל לכולם"). הדבר לא תמיד אפשרי, אך ברור ששאיפתו הסמויה לביליטרליות היא הגורמת למילונאי הטריליטרלי המוצהר הזה לקבץ את השורשים המשולשים בסוגים רחבים יותר מהמיון המסורתי לפי שורשים בלבד.

להלן אסרוק את 136 העמודים שבמילונו של פברה ד'אוליבט, כדי לבחון את ההגדרות שנתן לשורשים השניים אשר יצר על בסיס השורשים המשולשים. לעתים קרובות בולט הדמיון בין הגדרותיו של פברה ד'אוליבט לבין אלה שיוסף אבן כספי נתן לקבוצות-על של שורשים משולשים, שיש להם שתי אותיות במשותף. אפשר אפוא להניח שפברה ד'אוליבט הכיר במישרין או בעקיפין את המילון "שרשות הכסף", אף על פי שמילון זה לא זכה למהדורה מודפסת ולא נותרו ממנו כתבי יד רבים, ואולם, אחד מכתבי היד החשובים של "שרשות הכסף" נמצא דווקא בפרז

(כ"י עברי 1244). בשנת 1778 מעיד החיד"א על ביקור שערך ב"ביבליוטיקא של כתיבת יד", שם הזדמן לו לראות בין היתר את כתבי אבן כספי (אזולאי, תרצ"ד, עמ' 122); אולי כ"י פריז עברי 1244 היה אחד מכתבי היד שהחיד"א רמז עליהם. ראוי לציין כי כ"י פריז עברי 1244 הועתק בספרד במאה החמש-עשרה, התגלגל לקושטא ונרכש ממשפחת רומאנו על ידי אנשי דת צרפתים (Oratoriens). כך ניתן להסביר את הימצאותו של כ"י עברי 1244 בספרייה המלכותית (לימים הספרייה הלאומית) של פריז.¹

אך למרות הדמיון הרב שבין שיטתו של אבן כספי לבין זו של פברה ד'אוליבט, קיימים סממנים מסוימים של אי-התאמה בין המקור המשוער לבין חיקויו הנוכרי. כאשר קוראים את מילונו של פברה ד'אוליבט, מתעורר החשד שהאוקולטיסט הצרפתי לא שלט בעברית כל צורכו. כך, למשל, אין הוא מבחין בין שי"ן ימנית לבין שי"ן שמאלית. בעיניו, המילים שרר ושור נגזרות מאותו שורש, ש"ר או שר"ר, ללא שום התחשבות בכך ששור מתחילה בשי"ן ימנית וש"ר בשי"ן שמאלית (פברה ד'אוליבט, 1815, עמ' 131b). מכיוון שאבן כספי מקפיד להבחין בין שי"ן ימנית לבין שי"ן שמאלית (אם כי הוא אינו מתחשב בהבדל הזה בכל הנוגע לרצף האל"ף בי"ת של ערכי המילון), ברור שפברה ד'אוליבט קרא רק ברפרוף (אם בכלל) את ספר "שרשות הכסף". כיצד אפשר אפוא להצדיק את הדמיון הבולט שבין שני המילונים (נראה להלן שמדובר לפחות בשלוש נקודות מפגש)? יש לשער, כנראה, שזיקתו של פברה ד'אוליבט ל"שרשות הכסף" אינה ישירה, והתיווכים השונים בין המקור לבין החיקוי הם המסבירים כיצד מתקיימות נקודות מפגש מובהקות בד בבד עם טעויות שאף קורא של אבן כספי לא היה עושה. בניסיוני להבליט את המשותף שבין אבן כספי ופברה ד'אוליבט, אני שולל מראש את האפשרות שהמלומד הצרפתי התמודד לבדו עם החומר הקשה שבכתבי אבן כספי; אני משער כי הוא נעזר במתווכים שקשה לזהותם בוודאות.

1. עקרון מיון השורשים

בדרך כלל באה הביבליורליות הסמויה של אבן כספי לידי ביטוי בשאיפה לקבץ שורשים המכילים לפחות שתי אותיות משותפות. קיבוץ זה נעשה בתנאי שהיסוד המשתנה יתחלף על בסיס כללי תמורה המבוססים על תורת הצורות של הלשון העברית. לפי השיטה הזאת, השורשים אש"ר, יש"ר, נש"ר וש"ר, למשל, שייכים לאותה קבוצת-על (סוג עליון, לפי מינוחו של אבן כספי), שכן האל"ף מתחלפת עם ה"ו"ד, הו"ו"י שבע השורש ש"ר מתחלפת עם ה"ו"ד שבפ השורש יש"ר והנו"ן

1. תודתי לפרופ' יוסף הקר על מסירת נתונים אלה.

יכולה להיעלם בצורות מסוימות של הפועל. על בסיס אותו היגיון, השורשים בא"ר, בו"ר, בר"א, בר"ה ובר"ר מסווגים באותה קבוצת-על (אסלנוב, 2000, עמ' 84–92). יש שאבן כספי חורג ממיונו המבוסס על תמורות מורפולוגיות, והוא מקבץ את השורשים לפי שתי אותיותיהם הראשונות. במקרה כזה, היסוד המשתנה, שהוא ל השורש, לאו דווקא חייב להתחלף על בסיס תמורות מורפולוגיות. כך הוא יוצר סדרות של שורשים הנראים נגזרים מאותו יסוד שניי: אג"ד ואג"ר (עמ' 4 ב בכ"י פריז עברי 1244); אט"ם ואט"ר (עמ' 19א); גב"ע, גב"ן, גב"ה וגב"ב (עמ' 70ב); זה"ב וזה"ר (עמ' 98ב); נה"ג ונה"ל (עמ' 226א); נז"ה ונז"ל (עמ' 225א); צע"ק וצע"ה (עמ' 322א); רב"ע ורב"ץ (עמ' 348ב); רי"ק ורי"ר (עמ' 359א).

אמנם אבן כספי איננו מכריז במפורש על ניתוח ביליטרלי, אך ברור שבקצבו את השורשים הללו על בסיס יסודם הביליטרלי, הוא מודה באופן מובלע בלגיטימיות הניתוח, הרואה בשתי האותיות הראשונות של השורש את גרעינו הסמנטי.

יש לשער שאותה שיטה הנחתה את פברה ד'אוליבט במיינו את שורשי השפה העברית. אך בניגוד לאבן כספי, המלומד הצרפתי מבודד את היסוד המשותף ומציג את השורשים המשולשים כספציפיקציות של השורש השניי. עקרון הביליטריות נותן אפוא את אותותיו בעצם תהליך המיון. כך, למשל, בנוגע לשורשים זה"ב וזה"ר, שאבן כספי רומז על קרבתם זה לזה. פברה ד'אוליבט סבור כי הם שורשים מורכבים הנגזרים מהשורש השניי ז"ה, שהוא מזהה אותו עם צורת הרומז זה (פברה ד'אוליבט, 1815, עמ' 44a). הוא מעניק אפוא משקל סמנטי למילית הזאת בכך שהוא רואה בעצם הרמיזה עניין הקשור לאור ולבהירות המסתמנים בשורשים המשולשים זה"ב וזה"ר. ראוי לציין שהן אבן כספי הן פברה ד'אוליבט רואים בשורש זה"ם שורש מקורב לשורשים זה"ב וזה"ר. כדי להצדיק את התמיהה הזאת, אבן כספי מסתמך על מושג ההפכים, שהוא גלגולו העברי של מושג ההפכים השאול מהפילוסופיה הערבית (לנדאו, 1896, עמ' 283–321; שרנה, 1967, עמ' 25–88). לעומת זאת, פברה ד'אוליבט מעדיף להסביר את הקשר הסמנטי שבין השורש זה"ם לשורשים זה"ב וזה"ר על ידי הגדרה המבוססת על הדמיון בין קרינת האור לבין התפשטות הסירחון. עצם העובדה ששני המילונאים ניסו להצדיק את השתייכותו של השורש זה"ם לקבוצת-על המכילה את השורשים המתחילים ביסוד זה, מראה על זיקה כלשהי בין אבן כספי לבין פברה ד'אוליבט. אולם נימוקיהם שונים כל כך, שמתגבר החשד כי ניתוחו של פברה ד'אוליבט אינו אלא הדהוד מרוחק ומעוות של ההסבר המובא על ידי אבן כספי.

במינוחו של פברה ד'אוליבט, השורש הבסיסי בעל שתי האותיות נקרא *racine*, "שורש", בעוד השורש המשולש, הנגזר כביכול ממנו, מכונה *racine composée*, "שורש מורכב". אשר לשורש שבו ע השורש מוכפלת, הוא נקרא *racine intensive*, "שורש מודגש". עקרון המיון הזה משקף רצון להגיע אל היסודות הראשוניים של השפה, שכן אפילו השורשים השניים נתפסים על ידי פברה ד'אוליבט כמורכבים

לעומת פ השורש. כמי שהיה שקוע באמונות תאוסופיות בדבר התגלות קדומה שמשוה רבנו קיבל כביכול מכוהני מצרים, סבר פברה ד'אוליבט כי העברית הקדמונית – שהעברית התנ"כית אינה אלא גלגולה המסולף – היא היא המצרית המיוחדת ששימשה שפת סתרים לכוהני מצרים. אצל פברה ד'אוליבט הניתוח הבלשני משועבד לחיפוש אחר תורה נסתרת על פי השיטה הידועה בשם "אטימולוגיה נסתרת" (ריפאר, 1998, עמ' 70).

השאיפה הזאת לפרק את השורש המשולש ולהגיע לגרעין שניי הניעה גם את אבן כספי, אם כי במקרה שלו המוטיבציה שונה. כאיש בקי בתורת ההגיגון אבן כספי מנסה למצוא את הדרך החסכונית ביותר למיין את שורשי הלשון העברית. לכן הוא מציע למצוא את המשותף לשורשים הדומים. ברור שאין הוא ממשיך את תהליך קיבוץ השורשים על בסיס יסודם בן שתי האותיות אל מעבר לשלב הזה. בעיניו, האות היחידה אין בה כדי להביע משמעות לכשעצמה.

למרות ההבדלים בין אבן כספי לבין פברה ד'אוליבט, שניהם מסתייגים מהנתון הלשוני. רצוני לומר שהם מאמינים כי השפה העברית "אבדה" ("נאבדה לשוננו" נאמר בכמה מקומות בשרשות הכסף, כגון בעמ' 161א). לפיכך התנ"ך אינו אלא שריד ממכלול שלם יותר. ברור שלמרות הדמיון בין שני המילונאים, יש הבדל מכריע ביניהם, שכן אבן כספי מתכוון שהמקור התנ"כי אינו משקף בהכרח את העברית שהייתה מדוברת בתקופת המקרא, ואילו פברה ד'אוליבט מקציץ את העמדה הספקנית הזאת עד שהוא רואה במקור התנ"כי סילוף של העברית המקורית. ניתן לראות בעמדתו הדהוד של הקבלה הנבואית של ר' אברהם אבולעפיה, שלפיה צירופי האותיות בתורה שונים מהצירופים המקוריים שבתורה הקדמונית (אידל, תשנ"ד, עמ' 79–84). עמדה זו משתקפת גם אצל סן מרטין, שהשפיע השפעה גדולה על פברה ד'אוליבט (סליה, 1953, עמ' 114–115). לפי סן מרטין, ניקוד המסורת הטברנית אינו אלא מוסכם הבא לצמצם את מגוון המשמעויות המסתמן במקור התנ"כי (סן מרטין, 1961, עמ' 196).

2. ההגדרות המילונאיות

לשורשים השניים המשוחזרים תוך קטיעת ל השורש פברה דאוליבט מעניק משמעות כוללת, המורכבת מכל המשמעויות של השורשים המשולשים הנגזרים, כביכול, מהם. שיטה זו דומה לשיטתו של אבן כספי כאשר הוא מנסה להגדיר את משמעויותו של "הסוג העליון הכולל" לכל השורשים המכילים שתי אותיות במשותף. חידושו של אבן כספי היה בהפשטת המילה מהקשרה התנ"כי (אם כי הפסוקים עדיין מצוטטים לצורך ההדגמה) ובהפשטת השורש מהמילה, תוך ניסוח הגדרה כוללת לכל הצורות הנגזרות משורש מסוים. ברור שפברה ד'אוליבט קרוב יותר לשיטתו המילונאית של אבן כספי מאשר לזו של הרד"ק (ר' דוד קמחי), אף על פי שזה האחרון היה נגיש הרבה יותר לנכרי המתעניין בלשון הקודש.

ואולם, המילונאי הצרפתי מפצה על דלות דיונו בהשוואה שיטתית של השורשים העבריים עם השורשים הערביים, הארמיים (הנקראים "כשדיים", chaldéens, לפי הניסוח הרווח בתקופה ההיא), ואפילו עם השורשים החבשיים.² בעוד אצל אבן כספי ההשוואה עם הערבית נוגעת אך ורק למילים, ואין היא מתייחסת בדרך כלל למישור השורש, פברה ד'אוליבט מעמיד זה מול זה שורשים עבריים וערביים בצורתם המקוטעת. ברור שבניסיונו היומרני הזה הוא מרבה לטעות. כמי שהיה בן זמנו של וילהלם גזניוס (שספרו *Lehrgebäude der hebräischen Sprache* יצא לאור בשנת 1817, שנתיים אחרי *La langue hébraïque restituée*), פברה ד'אוליבט לא יכול היה עדיין להשוות בצורה נכונה את המערכת הפונטית של העברית עם זו של הערבית. לכן אינו מודע לכך שלכל שייך ימנית של העברית עונה סי בערבית, דבר הגורם לו לסווג את השורש הערבי שב' 'לגדול', 'להיות לבחור' תחת הערך שב (פברה ד'אוליבט, 1815, עמ' 126b).

למרות ההבדלים בין שני המילונאים אפשר להבחין בכמה נקודות מפגש בין הגדרותיו של אבן כספי לבין אלה של פברה ד'אוליבט. שניהם נוטים להמציא משמעות סינתטית, המורכבת מכל המשמעויות של השורשים שהם מנסים לדחוס לתוך אותה משבצת. כך, למשל, בנוגע לשורשים פר"ה ופר"י. בניגוד לרד"ק, שלא קישר את שם העצם פרה לפועל פרה, הן אבן כספי הן פברה ד'אוליבט מבליטים את הקשר האטימולוגי בין פרה לבין השורש פר"ה, אם כי כל אחד מהם מנמק זאת בדרך שונה. בעוד שאבן כספי מבסס את הקרבה האטימולוגית על כך ש"בעל החיים הזה] פרה ורבה מאוד גם בגופו גם בהולדתו" (עמ' 305ב), פברה ד'אוליבט הולך אחר שיטתו הביליטרלית. דבר זה גורם לו לשער קשר בין השורש המקוטע פ"ר לבין שם העצם פר, שהוא "בן הפרה", "בן של בעל חיים כלשהו, ובמיוחד של הפרה".³ כמו במקרה של השורש זה"ם, שנזכר לעיל, דומה שפברה ד'אוליבט שאל מאבן כספי או ממתווך בלתי מזוהה את רעיון הזיקה האטימולוגית בין שם העצם פר לבין השורש פר"ה והמציא פירוש משלו כדי לנמקו.

נקודת מפגש נוספת בין אבן כספי לבין פברה ד'אוליבט היא הנטייה לבסס את ההגדרה על מושג מופשט העשוי להתאים לכל מיני ספציפיקציות סמנטיות. למשל, פברה ד'אוליבט גוזר את השורש חמ"ה מן חם (עמ' 52). ואילו אבן כספי מבסס את הגדרתו על מושג ההקפה (שרשות הכסף, עמ' 124ב). בעיניו, השורש הזה נוגע לכל "דבר מקיף". כפי שהוא מודה בעצמו, הוא מרחיב את המשמעות המיוחדת לשם

2. ראוי לציין שכן זמנו של פברה ד'אוליבט, סילבסטר דה ססי, קידם במידה משמעותית את ידיעת השפה הערבית במערב.

3. "un petit de quelque animal que ce soit et particulièrement de la vache" (פברה ד'אוליבט, 1815, עמ' 106b).

העצם חומה לכל השורש שממנו הוא נגזר, תוך היקש מהפרט אל הכלל. על בסיס הגדרתו זאת אבן כספי מייחס את התכונה הזאת ("המקרה", לפי מינחוחו הפילוסופי) למילים שלכאורה אין להן שום זיקה סמנטית לעניין ההקפה. כך הוא מצליח לסווג את שם העצם חם תחת השורש חמ"ה, באמתלה שהחם אמור להגן על כלותיו כחומה.

האטימולוגיה הדמיונית הזאת משקפת את תורת המקרים של הפילוסופיה האריסטוטלית. על פי שיטה זו, המבוססת על מטונימיה מתכונה לתכונה, אבן כספי רואה קשר אטימולוגי בין השורשים חמ"ה וחמ"ם, שכן החומה אמורה להגן מפני הקור. לפנינו אפוא ניסיון לקבץ במשבצת אחת שלוש משמעותות שונות: הקפה, חימום ויחס משפחתי בין החם לכלתו.

אמנם הקשר בין חומה לחם כבר נרמז ב"ספר מכלול" (תחת שורש חמ"ה), אך רד"ק לא ניסה לחבר את השורשים חמ"ה וחמ"ם. על יסוד ההבדל הזה בין רד"ק ואבן כספי, ניתן לשער שפברה ד'אוליבט שאב מן האחרון את רעיון הקשר בין עניין החימום לבין עניין החם, כאשר הוא מגדיר את משמעות השורש חו"ם: "[השורש חו"ם קשור לפעולת העטיפה, לתפיסה על ידי תנועה מתכווצת, להפעלת כוח לחיצה על דבר מה, לחימום, להחשכה. ובמשמעות מיוחדת, חומה מפני שהיא מגדרת [...] חם מפני שהוא תופס"⁴.

קשה לייחס את המפגש הרעיוני הזה בין אבן כספי לבין פברה ד'אוליבט למקרה. הגדרותיו של פברה ד'אוליבט הן ניסיון להציג באופן מופשט יותר את אשר אבן כספי ניסח לפי שיטה מטונימית ואסוציאטיבית.

3. ניסוח המשמעות במונחים גאומטריים ומתמטיים

למרות מפגשים רעיוניים ומתודולוגיים כאלה בין אבן כספי לבין פברה ד'אוליבט, אפשר להטיל ספק בכך שלפברה ד'אוליבט הייתה גישה אל ספר שרשות הכסף, ולייחס את הדמיון בין שתי השיטות לניסיון לגשר בין שורשים שדמיונם בולט לעין, בין אם דמיון זה מבוסס אטימולוגית ובין אם מדובר באטימולוגיה מדומה בלבד, כגון "האטימולוגיה הנסותרת" שנזכרה לעיל (ריפאר, 1998, עמ' 70). ובכל זאת, אפשר למצוא נקודת מפגש משכנעת יותר בין אבן כספי לבין פברה ד'אוליבט מאשר נטייתם המשותפת להמציא אטימולוגיות דמיוניות. מדובר בשאיפתם לנסח את

4. "l'action d'envelopper, de saisir par un mouvement contractile, d'exercer sur quelque chose une force compressive, d'échauffer, de rendre obscur. Dans un sens restreint, un mur, parce qu'il enclot [...] un beau-père, parce qu'il saisit" (פברה ד'אוליבט, 1815, עמ' 52ab).

המשמעויות הבסיסיות של השורשים ושל שורשי-העל במונחים של דינמיקה ואפילו של גאומטריה. אצל פברה ד'אוליבט ההתעניינות בגאומטריה נובעת בין היתר מן המשמעות שהוא מייחס לצורות של אותיות האל"ף ב"ת העברי. מלבד אמונתו בערך האקרונמי של האותיות העבריות, הוא חושב כי הציור עצמו נושא משמעות כללית ומופשטת. בכך פברה ד'אוליבט מקצין את הביליטרליות שלו עד כדי מונולטרליות. אצל אבן כספי, הנטייה לנסח את גרעין המשמעות המשותף לכל השורשים של אותה קבוצת-על אינה קשורה כלל וכלל לספקולציות על צורת האותיות, אך עצם העובדה ששני המילונאים שואפים להפשיט את מגוון המשמעויות למשחק של קווים, של תנועות ושל כוחות מאשש את ההשערה שפברה ד'אוליבט הכיר, ולו רק בעקיפין, את שיטת ההגדרה המופשטת שאבן כספי נוקט בספר "שרשות הכסף".

אצל אבן כספי, הנטייה להפשיט את המשמעויות לבחינת צורות גאומטריות, כוחות ותנועות, בולטת במיוחד כאשר הוא מנסה למצוא את האטימולוגיה של שמות המספרים (אסלנוב, 2000, עמ' 81-84; אסלנוב, 2001, עמ' 131-134). כך, למשל, בנוגע למספר שבע (עמ' 371ב). אבן כספי מייחס לשורש שב"ע את המשמעות הבסיסית של 'חיוזק' ושל 'קישור' משום שהוא מניח ששם המספר שבע ושם העצם שבועה נגזרים מאותו שורש. לכן הוא מנסה למצוא את המכנה המשותף לשתי המשמעויות, דבר הגורם לו להפשיט את המשמעות לדרגה של כלליות כמעט נטולת משמעות. בעיניו, הקרבה האטימולוגית בין שבע לבין שבועה נובעת מכך שהמספר שבע הוא מספר מושלם. השלמות הזאת היא ביטוי המתמטי של מושג החיוזק והקישור המסתמן במילה שבועה. ועוד דוגמה, לשורש חמ"ש מיוחסת משמעות בסיסית של 'עיגול' ו'כדור' (עמ' 127a-128b), כנראה בהשפעת פירוש מיוחד של הפסוק בבראשית מא, לד ("וחמש את ארץ מצרים"), לפיו הפועל חימש מתייחס לשיגור אנשים ש"יסבו" ו"יקפו" את ארץ מצרים. ייתכן מאוד שבהגדרתו את השורש חמ"ש בדרך זו הושפע אבן כספי מצורתה העגולה של הספרה חמש בערבית (6).

לצערנו, אין שום אזכור של המספרים חמש או שבע אצל פברה ד'אוליבט, שכן מילונו אינו שואף למיצוי כל השורשים של השפה העברית. לעומת זאת, אפשר להבחין בנקודת מפגש בין המילונאי היהודי לבין המילונאי הנכרי בנוגע לשם המספר אחד. בניגוד לרד"ק, שאינו מנסה לקשר בין השורשים אח"ד ואח"ה (השורש שלפי דעתו של רד"ק שם המספר אחד נגזר ממנו), אבן כספי (עמ' 10b) ופברה ד'אוליבט (1815, עמ' 10ab) מניחים קרבה אטימולוגית בין שם העצם אח (שאבן כספי מסווג בשורש או"ח) לבין שם המספר אחד. הנימוקים ששניהם מביאים לאשש את השערתם מבוססים על העיקרון שלפיו אחד יכול להתחבר "כאה או כאחות" לכל מספר שהוא.

4. מן המורכב אל הפשוט ומן הפשוט אל המורכב

הדמיון המתודולוגי הניכר בין מילונו של אבן כספי לבין זה של פברה ד'אוליבט תמוה מאוד, מה גם ששתי הדמויות האינטלקטואליות האלה שונות זו מזו מכל יתר הבחינות. בעוד אבן כספי יכול להיחשב להוגה הדעות השכלתן ביותר בפילוסופיה היהודית של ימי הביניים, פברה ד'אוליבט הוא דוגמה למיסטיקן מובהק השייך לתאוסופיה. מגמה מיסטית זו נוסדה על ידי המקובל הנוצרי יעקוב בונהמה בתחילת המאה השבע-עשרה. מבחינה אידיאולוגית, פברה ד'אוליבט ממשיך בדרכו של הזרם התאוסופי, שהוא עצמו הדהוד מעוות של הקבלה היהודית (פבר, 1996, 2, עמ' 145-167).

ראינו לעיל שהמאפיינים המשותפים לאבן כספי ולפברה ד'אוליבט נוגעים בעיקר לממד הטכניקה של הניתוח הבלשני: שניהם מנסים ללכת אל מעבר לנתון הלשוני, שניהם מפרקים את המבנה הקלסי של השורש המשולש, ולבסוף, שניהם שואפים למצוא משמעות משותפת לשורשים שהם מיינו באותה משבצת, ובכך הם מפשטים את המשמעות והופכים אותה לצורה גאומטרית נטולת תוכן.

בין אם פברה ד'אוליבט למד את תחבולות פירוק השורש והפשטת משמעותו מכ"י פריז 1244 (ואין זה מתקבל על הדעת) ובין אם השתמש בתיווך בלתי ידוע, ברור שהוא שעבד את שיטתו המילונאית של אבן כספי לצורך שאינו בלשני כלל. נדמה שמלבד החיפוש אחרי השפה הקדמונית, המאפיין את התאוסופיה של סן מרטין (לה-קור, 1968, עמ' 258-259) אחד המניעים להתעניינותו של פברה ד'אוליבט בלשון הקודש קשור לסוגיית קלפי הטרוט, הוא כלי הניחוש של מגידי העתידות, המבוסס בין היתר על כ"ב אותיות האל"ף בי"ת העברי. לפי שיטת הטרוט, האות המסמלת את ה"ארקן" (arcane 'סוד, תעלומה') אמורה לעמוד במקום שורשים או מילים המתחילים באותה אות עצמה. הנטייה הזאת, לקשר את האות עם המילים או השורשים המתחילים בה, מבוססת על מסורת עתיקת יומין המתועדת אצל אבות הכנסייה (הררה, 1998, עמ' 13-15). הדקדוק העברי של הנוצרים במאה השש-עשרה הסתמך על הדעות הללו, כפי שצייין גריסה-חלון (1998, עמ' 73).

מדובר אפוא בתהליך המוביל מהפשוט ביותר (היינו מהאות הראשונה של השורש) לשורשים שניים או שלישיים. לעומת זאת, אבן כספי, המקפיד למיין את השורשים העבריים על פי יסודותיהם התלת-עיצוריים, נוקט עמדה הפוכה המובילה אותו מהמורכב אל הפשוט. הוא מסווג את השורשים המשולשים לקבוצות-על של שורשים הנגזרים מאותו הגזע השני. הוכחה ששיטתו של פברה ד'אוליבט היא דדוקטיבית יותר מאשר אינדוקטיבית אפשר לראות בכך שלעתיים קרובות הוא "משחזר" שורשים שניים, שאינם בשימוש בעברית ("racine inusitée en hébreu"), אם כי הם מתועדים בעברית. כאלה הם, למשל, השורשים השניים ט"ג או ט"ד שאינם מתועדים אלא במילים ערביות (פברה ד'אוליבט, 1815, עמ' 55b).

נראה אפוא שנקודות המפגש בין אבן כספי לבין פברה ד'אוליבט נובעות בעיקר מכך ששיטותיהם משלימות זו את זו: שיטתו האינדוקטיבית של אבן כספי, המנסה לשחזר במידת האפשר את היסודות הביליטרליים המסתתרים מבעד לשורשים המשולשים, ושיטתו הדרדוקטיבית של פברה ד'אוליבט, הבונה מחדש את השורשים השניים על בסיס יסוד מונוגרמי. נקודת המפגש ביניהם נמצאת אפוא ביסודו השני של השורש השלישי. לאור ההבדל המתודולוגי הזה בין שני המילונאים, האם ניתן לשער שאבן כספי אכן השפיע על פברה ד'אוליבט? נוכחנו כי יש בספרו יסודות אשר קרוב לוודאי נלקחו ממילון "שרשות הכסף". ואולם השפעה זו שולית בלבד, כי היא נוגעת אך ורק לנקודת המעבר מן השורשים השניים אל השורשים השלישיים. בעיני פברה ד'אוליבט, שהיה מעוניין להרחיק לכת עוד יותר במלאכת פירוק השורשים העבריים ליסודותיהם, המעבר הזה הוא שלב חשוב, אך אינו אלא ראשית הדרך (או סופה, אם נניח שפברה ד'אוליבט נקט שיטה דדוקטיבית המובילה מהפשוט אל המורכב).

כדי לפתור כמה בעיות אטימולוגיות וסמנטיות הכרוכות במעבר הזה בין השורשים השלישיים לבין השורשים השניים, פברה ד'אוליבט הסתמך כנראה על מסורת מילונאית שהיססה בין טריליטרליות מוצהרת לבין ביליטרליות סמויה. מייצג המסורת הזאת בתולדות המילונאות העברית (מלבד המילונאים שקדמו לחיוג' ומלבד אבן עזרא) הוא אבן כספי. אמנם לפברה ד'אוליבט היה כישרון מדהים בלמידת שפות (הדבר מתועד על ידי הביוגרף שלו, ליאון סליה), אך מילונו גדוש טעויות המעידות כי יחסו למילונו של אבן כספי עבר שלבי ביניים שגרמו לעיוותים, מלבד העיוותים שניתן לייחס ישירות לו עצמו. ראינו לעיל כי פברה ד'אוליבט אינו מבדיל בין שייך ימנית לבין שייך שמאלית. הבלבול בין שתי האותיות האלה נובע אולי מזיקתו לעמדתו של סן מרטין, שהתנגד לניקוד בעלי המסורה. אך מלבד חוסר הדיוק הזה, שיכול להיחשב כמכוון, נמצאות שגיאות ברורות. כך, למשל, הוא מתבלבל בין השורשים צו"ה וצו"ח, כאשר הוא מייחס לשורש צו"ה את משמעות השורש צו"ח ולשורש צו"ח את משמעות השורש צו"ה (פברה ד'אוליבט, 1815, עמ' 109).

ראוי לציין כי פברה ד'אוליבט ביסס תאוריה שלמה על הבלבול הזה, שכן הוא יוצר קשר אטימולוגי שגוי בין השם הערבי صوت (שהוא כותב صوة בת"א מרבוסה, כדי לרמוז להתחלפות בין למ"ד השורש צו"ה לבין למ"ד השורש צו"ח). מכל מקום, הבלבול בין שני הערכים הוא טעות המאפיינת את המילונים שחברו תוך העתקת חומר מילונאי ממקור קודם. במקרה זה, הבלבול בין השורש צו"ה לבין השורש צו"ח נובע כנראה גם מכך שפברה ד'אוליבט לא הבדיל בין חיי"ת לבין ה"א. אי-היכולת להגות את האות חיי"ת כ-/h/ או כ-/x/ אופיינית לדוברי כל הלשונות הרומאניות (חוץ מהרומנית). ליקויי ההגייה המשתקפים במילונו של פברה ד'אוליבט עשויים אולי לעזור לזיהוי המקורות שפברה ד'אוליבט השתמש בהם כדי לרכוש ידע בלשון העברית.

5. מסורת הלשון העברית המשתקפת מן התעתיקים של פברה ד'אוליבט

ראינו שפברה ד'אוליבט אינו מבדיל בין שי"ן ימנית לשי"ן שמאלית, וכנראה מתקשה להבדיל בין חי"ת לבין ה"א. אמנם הוא משתמש בסימנים דיאקריטיים כדי לאפיין את תעתיקהן של הגרוניות ה"א, חי"ת ועי"ן (h ללא סימן דיאקריטי מתעתק את הה"א, h עם accent aigu מתעתק את החי"ת ו־h עם הטילדה הספרדית מתעתק את העי"ן), אך הסימנים הדיאקריטיים נוספים לסימן משותף לשלוש האותיות הגרוניות של העברית. אשר לאל"ף, היא מסומנת על ידי a, אפילו כאשר המילים הנגזרות משורש המתחיל באל"ף אינן מנוקדות בפתח או בקמץ. למשל, השורש א"ד שפברה ד'אוליבט חושב כי הוא משותף למילים אד ואוד מתועתק ad, אף על פי שלא הובאה שום מילה שהאל"ף התחילית שלה מנוקדת בפתח או בקמץ (פברה ד'אוליבט, 1815, עמ' 8).

לאור הנתונים האלה נוכל להסיק שבמסורת הלשון שממנה למד פברה ד'אוליבט עברית, נהגו השי"ן הימנית והשי"ן השמאלית באותה דרך, שורקת /s/. אף על פי שהתעתיק אשר פברה ד'אוליבט משתמש בו כדי לסמן את שני השי"נים הוא הדיגרמה sh, העובדה שלא הבדיל בין שתי הפונמות רומזת על מסורת לשון ספרדית. הוכחה נוספת לכך היא השימוש בסימן הדיאקריטי המכונה טילדה מעל ה־h כדי לתעתק את העיצור עי"ן ולהבדילו מה"א ומחי"ת. אותו סימן דיאקריטי מציין את הפלטיליזציה של ה־n / ל־ñ / בקטיליאנית ואת אנפוף התנועות בפורטוגזית (ובכתבים צרפתיים מסוימים מהמאה השש־עשרה). דבר זה מזכיר את הגיית העי"ן הרווחת בקהילות ממוצא פורטוגלי בבורדו ובביון, באמסטרדם, בלונדון ובאיטליה. בקהילות אלה נהגית העי"ן כעיצור אנפי חכי /ñ/ או כתנועה מאונפפת: כך המילה שבועות מבוצעת šebuñot, הפועל הריעו (תהלים מז, ב) הופך ל־ariñu (בר־אשר, תשנ"ו, עמ' 461; בר־אשר, תשנ"ז, עמ' 17–18). אשר לעי"ן הסופית, היא נהגית /ã/ או /ãñ/.

הנתונים לעיל מציגים תמונה המתאימה למסורת לשון ספרדית. אפילו תעתיק הצד"י ל־tz, המעיד על ביצוע מחוכך של האות העברית, אינו סותר את ההשערה כי התיווך שפברה ד'אוליבט השתמש בו כדי ללמוד עברית היה קשור למסורת לשון ספרדית. בבורדו ובביון הגיית הצד"י לא הייתה יציבה, והיא השתנתה לפי תקופות ולפי מעמד המילה העברית: עברית משוקעת או עברית בטקסט רצוף (בר־אשר, תשנ"ט). אמנם בימי פברה ד'אוליבט טרם השתרשה הגיית הצד"י כ־/ts/ (שם, עמ' 175–177), אך ניתן לשער כי מלבד מגעו עם מסורת לשון חיה, הסתמך פברה ד'אוליבט גם על מקורות בכתב. הכוונה לחיבורים על הדקדוק העברי בלטינית או בלשונות אירופיות אחרות לאחר יציאתו לאור של החיבור *Institutiones Grammaticae in Hebraeam Linguam* מאת סבסטיאן מינסטר בשנת 1524 (קוקנהיים, 1953–1954; קסלר־מגיש 1996). משם הוא היה עשוי ללמוד כי הצד"י נהגתה כהגה מחוכך.

למעט הגיית הצד"י, דומה שהמסורת הספרדית המובלעת בשיטת התעתיקים של פברה ד'אוליבט קשורה ישירות ליהדות ספרד ופורטוגל, כפי שמעיד השימוש ב־h כדי לסמן את האות עי"ן. סימון זה מתועד היטב בתעתיקים הנמצאים בפקסי הקהילות ובתרגומי הסידורים של צאצאי האנוסים בבורדו (בר־אשור, תשנ"ז, עמ' 18–19, הערה 71), באמסטרדם ובלונדון. העובדה שפברה ד'אוליבט הוסיף טילדה למה שכשלעצמו יכול לסמן עי"ן מלמדת שלפנינו שילוב של תעתיק ושל טרנסקריפציה פונטית. ה־h היא בבחינת תעתיק, והטילדה מציינת את אופן הביצוע הנפוץ בקהילות ממוצא פורטוגלי.

יתרה מזאת, הבלבול בין שיי"ן ימנית לשי"ן שמאלית וציונם המשותף על ידי הדיגרמה sh יכולה להתפרש כדהוד של הרגל לשוני פורטוגזי. נזכיר כאן שבשפה הפורטוגזית הגרפמה s מבוצעת כפונמה בתר־מכתשית /š/ בסוף מילה ובסוף הברה. הענקת ערך כולל של /š/ (כפי שנרמז על ידי השימוש בדיגרמה sh) יכולה להתפרש כביצוע של מסורת לשון ספרדית (המבצעת שיי"ן ימנית כשי"ן שמאלית, דהיינו כ־/s/) על ידי מי ששפת דיבורו היא פורטוגזית.

השפעת מסורת הלשון הספרדית־פורטוגזית על פברה ד'אוליבט יכולה להצביע על כך שהוא למד עברית בחוגו של סן מרטין. סן מרטין היה תלמידו של מרטינס דה פסקואלי, דמות מסורתית שגשג בעת שירותו כקצין בעיר בורדו (לה־קור, 1968, עמ' 250). אין ספק שמרטינס דה פסקואלי היה מצאצאי האנוסים שמצאו מקלט בדרום מערב צרפת החל מהמאה השש־עשרה, ויש לשער שמשפחתו הגיעה לבורדו בשלב מאוחר יותר, שכן הכתבים הצרפתיים שהשאיר כתובים בשפה שאינה אופיינית ליליד צרפת.

בין אם סן מרטין למד עברית ממרטינס דה פסקואלי ובין אם נעזר בבני הקהילה היהודית הפורטוגלית של בורדו, דומה כי ידיעתו של פברה ד'אוליבט את העברית יכולה להתפרש כחלק מהמסורת האוקולטיסטית שירש בנעוריו ממקורבי סן מרטין, כגון ד"ר ז'ילברט. דמות זו משמשת חוליה חשובה בשרשרת המסורת שדרכה הגיע כנראה פברה ד'אוליבט לידיעת העברית, ונמנתה עם ממניו של החיבור *La langue hébraïque restituée* (סליה, 1953, עמ' 115). ממרטינס דה פסקואלי ומיהודים פורטוגלים אחרים אל סן מרטין, מסן מרטין אל ד"ר ז'ילברט, ומד"ר ז'ילברט אל פברה ד'אוליבט נוצר רצף בלתי מקוטע של מסורת לשון אשר אינה נמנית עם הערוצים הסבירים שדרכם עשוי היה מלומד צרפתי ללמוד את לשון הקודש.

המידע הזה, על מגעיו של פברה ד'אוליבט עם מסורת לשון המאפיינת את קהילת צאצאי האנוסים הפורטוגלים, אינו מוסיף דבר לשאלת זיקתו אל שיטתו של אבן כספי בשרשות הכסף. ואולם הוא מעיד כי בנוגע ללימוד העברית לא הסתפק פברה ד'אוליבט במה שיכול היה לשאוב מספרים בדרך של לימוד עצמי. ספק אם הכלים הללו הספיקו כדי לקרוא בכ"י עברי פריז 1244, ומוטב להסביר את הדהודיה של שיטת אבן כספי במילונו של פברה ד'אוליבט בדרך אחרת. כ"י פריז 1244 אינו המייצג הבלעדי של ספר שרשות הכסף; הוא הועתק בידי איש הדקדוק מן המאה

השש-עשרה, היהודי המומר אלונסו דה זמורה המציין שלב חשוב בהפצת העברית בקרב ציבור ההומניסטים הנוצרים (גרסיה-חלון, 1998, עמ' 30–32) ועותק זה נמצא כיום בספריית אנג'ליקה ברומא (Roma-Angelica ms. or. 60–2). נוסף על כך קיים תרגום ללטינית, ומייצגו של כתב יד זה נמצא גם הוא ברומא, בספריית הוותיקן (Vaticana Ebr. 412). שיטתו המילונאית המיוחדת של אבן כספי הייתה עשויה אפוא להגיע לידיעת פברה ד'אוליבט או לידיעת אחד ממוריו הישירים (ד"ר זילברט) או העקיפים (סן מרטין או מרטינס דה פסקואלי). עצם העובדה ששיטתו של אבן כספי לא נודעה לפברה ד'אוליבט אלא בתיווכם של מוריו ושל מורי מוריו עשויה להסביר מדוע הזיקה של פברה ד'אוליבט לאבן כספי אינה תמיד אמינה. ראינו לעיל שעקרונות רבים המאפיינים את שיטתו המילונאית של אבן כספי אכן באים אצלו לידי ביטוי, כגון הנטייה לביילטרליות, הפשטת המשמעות וסימונה על ידי תיאורים גאומטריים. אך למרות נקודות דמיון אלה, קיים הבדל מהותי בין אבן כספי לפברה ד'אוליבט: בעוד אבן כספי מנסה למצוא את הפשוט המסתתר במורכב, פברה ד'אוליבט משחזר באופן מלאכותי את תהליך הרכבת היסודות הפשוטים, דבר המוביל אותו לעתים קרובות ליצירת "משבצות ריקות".

מכל מקום, פברה ד'אוליבט שמר על כמה יסודות מתורתו של אבן כספי, בעיקר בכל הנוגע להעדפת ההגדרות המופשטות והכלליות על פני הגדרות גשמיות ומיוחדות. בניגוד לפילולוגים של העידן הרומנטי, שהתייחסו ללשונות העתיקות כאל לשונות של עמים פרימיטיביים המסוגלים לחשוב במונחים גשמיים ובמליצות, אבן כספי ופברה ד'אוליבט סבורים כי השפה העברית זהה עם ההיגיון הכללי. יצוין שבן דורו של פברה ד'אוליבט, גזניוס, לא השתחרר מהאשליה כי העברית משקפת שלב קדום שממנו הסתעפו שלבים מאוחרים יותר, כגון הערבית. כאשר הוא דן בהבדלים שבין העיצורים העבריים לבין העיצורים הערביים, הוא מעדיף להניח שהערבית פיצלה עיצור אחד לשניים על פני ההשערה שהערבית ייחדה שני עיצורים לאחד. כך החי"ת נתפסת, לשיטתו, כשלב מאוחד קדום שממנו גזרו הערבים את ה־ח מחד גיסא ואת ה־ט מאידך גיסא (גזניוס, 1817, עמ' 16). כך גם בנוגע לעיצור העברי צד"י לעומת העיצורים הערביים ص וـض, או בנוגע למעמד העי"ן העברית לעומת ה־ע וה־ג הערביים. מסתבר שגישתו הרומנטית של גזניוס שמרה משהו מהאשליה האוקולטיסטית כאילו העברית מכילה בתוכה מעין חכמה קדמונית ויסודית, שהסתעפה ברבות הימים והפכה מורכבת יותר.

קיצורים ביבליוגרפיים

אזולאי, תרצ"ד = חי"ד אזולאי, ספר מעגל טוב השלם, מהדורת אהרון פריין, ירושלים תרצ"ד
 אידל, תשנ"ד = מ' אידל, אברהם אבולעפיה: לשון, תורה והרמנויטיקה, ירושלים תשנ"ד

- C. Aslanov, "De la lexicographie hébraïque à la = 2000 אסלנוב, sémantique générale: la pensée sémantique de Caspi d'après le *Sefer Šaršot ha-Kesef*", *Helmantica* LI (154) (2000), pp. 75–120
- C. Aslanov, *Le provençal des Juifs et l'hébreu en Provence.* = 2001 אסלנוב, *Le dictionnaire Šaršot ha-Kesef de Joseph Caspi*, Leuven–Paris 2001
 בראש, תשנ"ו = מ' בראש, "על המרכיב העברי בלשונות הדיבור של צאצאי האנוסים בדרום מערב צרפת", בתוך: מ' בראש (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 480–457
- בראש, תשנ"ז = מ' בראש, "מחזור קהילת ביון (בדרום מערב צרפת) בתעתיק לכתיב הצרפתי (סקירה ראשונה)", מסורות ט–יא (ספר היובל לגדעון גולדנברג; תשנ"ז), עמ' 3–19
- בראש, תשנ"ט = מ' בראש, "הגיית הצד"י במסורתם של יהודי דרום-מערב צרפת", בתוך: ש' שרכיט (עורך), מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה מוגשים למנחם צבי קרני, ירושלים תשנ"ט, עמ' 173–190
- W. Gesenius, *Ausführliches grammatisch-kritisches = 1817 גזניוס, Lehrgebäude der hebräischen Sprache mit Vergleichung der verwandten dialekte*, Leipzig 1817
- S. García-Jalón de la Lama, *La gramática hebrea en = 1998 גרסיה-חלון, Europa en el siglo XVI. Guía de lectura de las obras impresas*, Salamanca 1998
- R. M. Herrera, "Descripción del alfabeto hebreo a partir = 1998 הררה, del *Liber interpretationis hebraicorum nominum* de san Jerónimo", *Helmantica* XLIX (14.18–14.19) (1998), pp. 11–29
- E. Landau, *Die gegensinnigen Wörter im Alt- und = 1896 לנדאו, Neuhebräischen*, Berlin 1896
- P. Le Cour, "Louis-Claude de Saint-Martin, le philosophe = 1968 לה-קור, inconnu", *Atlantis* 245 (1968), pp. 245–267
- G. J. Metcalf, "The Indo-European Hypothesis in the = 1974 מטקאלף, Sixteenth and Seventeenth Centuries", in D. Hymes (ed.), *Studies in the History of Linguistics: Traditions and Paradigms*, London–Bloomington 1974, pp. 233–257
- A. Sáenz-Badillos, "The Linguistic System of = 1996 סאנז-בדיוס, Abraham Ibn 'Ezra" בתוך: מ' בראש (עורך), מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 125–*149*

- L. Cellier, *Fabre d'Olivet: Contribution à l'étude des aspects = 1953*, סליה, *religieux du romantisme*, Paris 1953
- L. C. de Saint-Martin, *Cahier des langues*, in R. Amadou = 1961, סן מרטין, (ed.), *Les Cahiers de la Tour Saint-Jacques* 7, Paris 1961, pp. 139–200
- A. Faivre, *Accès de l'ésotérisme occidental*, Paris 1996 = 1996, פבר, פברה ד'אוליבט, *La langue hébraïque restituée*, Paris = 1815, 1815
- L. Kukenheim, "Contributions à l'histoire de la = 1954–1953, קוקנהיים, *grammaire hébraïque à l'époque de la Renaissance*", *Acta Orientalia* 21 (1953), pp. 124–152; 22 (1954), pp. 190–206
- S. Kessler-Mesguich, "L'hébreu chez les hébraïsants = 1996, קסלר-מסגיש, chrétiens des XVIe et XVIIe siècle", *Histoire-Épistémologie-Langage*, 18-1 (1996), pp. 87–108
- P. A. Riffart, "The Esoteric Method", in A. Faivre & W. J. = 1998, ריפאר, Hanegraaf (eds.) *Western Esotericism and the Science of Religion*, Leuven 1998, pp. 63–74
- J. P. Charnay (ed.), *L'Ambivalence dans la culture arabe*, = 1967, שרנה, Paris 1967

